

पाल्पा स्थित भैरवथान एवम् रोट संस्कृति

लोकनाथ दुलाल
सह-प्राध्यापक, संस्कृति विभाग
त्रिवि, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस
dulaloknath@gmail.com

लेख प्रकाशन विवरण: सङ्कलन: २०७५/०३/११, समीक्षण: २०७५/०६/१५, स्वीकृत: २०७५/०६/२०

लेखसार

प्रस्तुत लेख पाल्पा स्थित भैरवदेवता एवम् परम्परादेखि प्रचलनमा रहेको उनलाई रोट चढाउने संस्कृतिका विविध पक्षको विश्लेषणसँग सम्बन्धित छ । नेपालमा दुनियाँमा नपाइने मठमन्दिर, पीठ, देवस्थल, तीर्थस्थल, तपोभूमि, ज्ञानभूमि, सिद्धभूमि तथा त्यस्ता मोक्षदायनी पुण्यभूमिसँग सम्बन्धित आह्वान, आसन, पूजासम्मर्पण, वस्तुभाउ, चिजवीज, सरसामग्री अर्पण, जपतपजस्ता सांस्कृतिक परम्पराहरू प्रसस्त पाइन्छन् । यी संसारमा नेपालको मौलिक पहिचान स्थापित गर्ने पुण्यस्थल एवम् लोककृत्य हुन् । पाल्पा स्थित भैरवथान यस्ता मोक्षदायनी पुण्यस्थलमध्ये कै एक मानिन्छ । भैरवदेवतालाई रोट चढाउने परम्परा यहाँको विशिष्ट सांस्कृतिक अभ्यास हो । शिवको संहार रूपमध्ये भैरव सबैभन्दा डरलाग्दो मानिन्छ । भैरव नेपालमा लिच्छविकालदेखि पूजाउपासना गरिदै आएका देउता हुन् । मध्यकालमा भने यिनलाई लोकप्रिय देवताकै रूपमा सम्मान अर्पण गर्ने परम्परा थियो । हिजोआज पनि भैरवदेवतालाई उत्तिकै आदरका ससाथ श्रद्धाभक्ति निवेदन गर्ने चलन छ । भैरव पाल्पाली सेनवंशी राजाका इष्टदेवता हुन् । पाल्पाका राजा मुकुन्दसेन प्रथमले यहाँको भैरवथान स्थापना गरेको विश्वास गरिन्छ । यो भैरवथान र भैरवदेवताका विषयमा केही अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् । पूजाउपासना विधि र पद्धतिका सन्दर्भमा पनि शोधखोज नभएका होइनन् । रोट चढाउने विशिष्ट परम्पराका विषयमा भने छुट्टै र सूक्ष्मरूपमा अन्वेषण हुनसकेको देखिदैन । पाल्पा स्थित भैरवथानको यो पक्ष ताजा र शोधखोजमूलक विषय मानिन्छ । यो शोधखोजको क्षेत्रमा देखिएको एउटा उल्लेख्य समस्या तथा अभाव हो । अतः यो प्राज्ञिक समस्या सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो । यस लेखमा अनुक्रमका आधारमा भैरवदेवता, पाल्पास्थित भैरवथान, पूजाउपासना परम्परा रोटअर्पण संस्कृतिजस्ता विविध पक्षको विवेचनासहित निष्कर्ष गरिएको छ ।

शब्द कुञ्जिका: पाल्पास्थित भैरवथान, पूजाउपासना विधि, पूजा सामग्री, भैरवदेवता, रोट संस्कृति

१. पृष्ठभूमि

बयरका काँडा सहितका हाँगा, सिमलीका सेउला, अमला वृक्ष, बेलपत्र, तुलसीपत्र, तितेपाति, टोटलाको फूल, दुबो, फूलपाति, फूलको माला, दियो, कलस, शङ्ख, घण्टा, त्रिशूल, विभिन्न प्रकारका भाँडावर्तन, रोटी (सेल), रोट (बाबर), खीर, जेरी, विभिन्न प्रकारका मिठाई, पुरी, तरकारी, अचार, दूध, दही, घियु, गहुँत, गोबर, मह, चिनी, मिस्री, पञ्चामृत, पञ्चगव्य (सेतो गाईको दूध, रातो गाईको दही, काला गाईको घिउ, कैली गाईको गहुँत र माली गाईको गोबर), जल, वस्त्र, उपवस्त्र, ऐना, काँइयो, रिवन, धागो, चुरा, पोते, टीका, ध्वजा, विभिन्न आकार प्रकारका शिला, चन्दन, अक्षता, कुश, जौ, तिल, सरस्युं, पिठो, चामल, हलेदोको चूर्ण, जनै, धूपवत्ती, सिन्दूर, अविर, नैवेद्य, फल, पान, सुपारी, नरिवल, काजु, किसमिस, बलिका निमित्त आवश्यक पाडा, भेडा, पाठापाठी, हाँस, कुखुरा र परेवा, अण्डाजस्ता फूलप्रसाद र दक्षिणा देउदेउताको प्रकृति र स्वभाव, कर्ताको रुची र क्षमता, जातीय संस्कृति र मान्यता, गाउँठाउँको प्रचलन तथा परिस्थिति एवम् उपलब्धताका आधारमा देवशक्तिलाई चढाउने गरिन्छ ।

कुन देवतालाई के वस्तु वा पदार्थ अर्पण गर्ने भन्ने विषयमा पनि विभिन्न शास्त्रहरूमा चर्चा पाइन्छ । बृहत्पुरश्चर्यार्णव भन्ने ग्रन्थमा विविध किसिमका जीवजन्तु तथा वस्तुको बलि दिनु पर्ने उल्लेख छ (उपाध्याय, २०७३, पृ.६) । शक्तिसङ्गमन्त्रे र महाकाल संहिताले जनावरका विकल्पमा अन्य फलफूल अन्नादि समेत चढाउन सकिने उल्लेख गरेका छन् (पौड्याल, २०६९, पृ.१७) । वास्तवमा देवीदेवताको रुची एवम् प्रकृतिले उनीहरूका लागि कस्तो जीवजन्तु, वस्तु तथा सामग्री अर्पण गर्ने त्यो निर्धारण गर्दछ । कुनै देवीदेवता विशेष किसिमका हुन्छन् । तिनीहरूलाई विशिष्ट भोग अर्पण गर्नु पर्दछ ।

पर्वत जिल्लाको रामचेमा अवस्थित खार्पखे गुफामा जेठपूर्णिमाका दिन लाग्ने मेलामा च्यु (अक्षता), रुरुका डाला, नौसिङ्गे भाले र चुयाको पन्याङ्ग खार्पखे (स्थानीय देउता) लाई चढाइन्छ । जुम्लाको सिञ्जा उपत्यकाको लेकपर गाउँमा

रहेको लामा-विष्णुलाई टाटे रोटी, खीर र सातु चढाउनु पर्दछ (गुरुङ, २०६७, पृ.७५ र १५७) । दोलखा हिलेपानीका घिमिरेका कुलमा पूजा गरिने हनुमानलाई तीन पाथी पीठोको भूँगरचाँदे रोटी तथा निगालो र काँक्राको एकप्रकारको विशेष माला अर्पण गर्दछन् (घिमिरे, २०७५, पृ.१५-१९) । काठमाडौँ चोभार स्थित आदिनाथलाई भाँडावर्तन, पाल्पास्थित भैरवलाई रोट, कालिञ्चोक भगवतीलाई त्रिशूल, काभ्रे वीपी राजमार्गस्थित देवीलाई ऐना, मष्टादेवतालाई बाबर आदि विशिष्ट भोग अर्पणका उदाहरण हुन् । यस्तै एउटा देवस्थल भारतको देरादूनस्थित सन्तलादेवी (सन्तोष गढ) शक्तिपीठ हो । उनलाई ध्वजा तथा धागो चढाउने चलन छ ।

देवता विशेषलाई विशिष्ट जीवजन्तु, वस्तु तथा सामग्री अर्पण गरिने देवस्थलहरू नेपालमा धेरै छन् । आजसम्म पनि ती सबै धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थलहरूको शोधखोज, पहिचान तथा प्रचारप्रसार पर्याप्त रूपमा हुन सकेको अवस्था छैन । पाल्पास्थित भैरवथानमा पनि रोट चढाइन्छ । यो उक्त पीठको विशिष्ट संस्कृति हो । निकै लोकप्रिय र व्यापक पनि छ । यद्यपि रोट अर्पणगरिने परम्परालाई केन्द्रमा राखेर यस देवस्थलको अध्ययन अनुसन्धान गरिएको यथेष्ट स्रोत सामग्रीहरू हालसम्म पनि पाउन सकिएको छैन । अतः *पाल्पा स्थित भैरवथान एवम् रोट संस्कृति* शीर्षकको यस लेखका माध्यमबाट उक्त अभावलाई सम्बोधनगर्ने प्रयास गरिएको हो ।

२. अध्ययनका समस्या

नेपालमा विशेषतः काठमाडौँ उपत्यकाभित्र रहेका धेरै तीर्थस्थलहरूका विषयमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट मनग्य अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् । उपत्यका बाहिर भएका स्थलहरूका विषयमा भने पर्याप्त शोधखोज हुन सकेको देखिदैन । यस्ता स्थलहरूमध्ये पाल्पास्थित भैरवथान पनि एक मानिन्छ । यो देवस्थलसँग जोडिएको एउटा विशिष्ट परम्परा रोट चढाउने संस्कृति हो । यहाँ भैरवदेवतालाई विशेष प्रकारको बाबर अर्पण गरिन्छ । यो विषयलाई समेटेर शोधखोज गरिएका सामग्री पर्याप्त छैनन् । यी पक्ष प्रस्तुत अध्ययनसँग जोडिएका समस्या हुन् ।

३. अध्ययनको उद्देश्य

काठमाडौँ उपत्यका बाहिर भएका स्थलहरूका विषयमा पर्याप्त शोधखोज हुन सकेको देखिदैन । पाल्पास्थित भैरवथान पनि पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान नभएको स्थलमा पर्दछ । रोट चढाउने संस्कृति यो देवस्थलसँग जोडिएको एउटा विशिष्ट परम्परा हो । यो विषयलाई समेटेर शोधखोज गरिएका सामग्री पर्याप्त छैनन् । यी पक्ष प्रस्तुत अध्ययनसँग जोडिएका समस्या हुन् । यो लेख मूलतः माथि उल्लिखित जिज्ञासाको समाधान र अनुसन्धान अभाव परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो ।

४. अनुसन्धान विधि

यो अनुसन्धानात्मक लेख विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढाँचामा अनुबन्धित छ । यसमा गुणात्मक तथ्याङ्क प्रयोग गरिएका छन् । प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क एवम् सूचनाको विश्लेषण गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क मूलतः पटकपटक गरिएको कार्यक्षेत्र अध्ययनबाट सङ्कलन गरिएका हुन् । यस क्रममा अवलोकन र अन्तर्वार्ता विधि प्रयोग गरिएको थियो । द्वितीयक तथ्याङ्क पूर्वकार्य समीक्षाबाट सङ्कलन गरिएका छन् ।

५. नतिजा र छलफल

प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण यस अध्ययनमा गरिएका छन् । विवेचनापछि अनुसन्धानको उपलब्धिका रूपमा पाल्पास्थित भैरवथान र त्यहाँ रोट चढाउने परम्पराको खोजी तथा विश्लेषण यहाँ समावेश गरिएको हो । यस क्रममा भैरव देवता, पाल्पास्थित भैरवथान, पूजाउपासना परम्परा र रोट संस्कृतिजस्ता विषयमा चर्चाका आधारमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

भैरव देवता

भगवान् शिवको संहार रूपमध्ये भैरव सबैभन्दा डरलाग्दो मानिन्छ । शिवपुराणअनुसार भगवान् शिवको पूर्ण रूपको भलक नै भैरव हो । भैरवलाई प्रारम्भिक चरणमा त्रिदेवमध्ये अन्तिम देवता शिवकै रूपमा पूजा उपासना गरिन्थ्यो (पौड्याल, २०६०, पृ. ६०) । हिन्दूग्रन्थहरूमा ब्रह्माको एउटा काटिएको टाउको भनिएको छ । पौराणिक कथाअनुसार एकताका शिवलिङ्गको टुप्पो र फेद पत्तालगाउने क्रममा ब्रह्माले भुठोकुरा गरेपछि उनको भुठोकुरा बोल्ने शिर क्षदनभई त्यो भैरवका रूपमा उत्पन्न भएको हो (अमात्य, २०६८, पृ. २०९) ।

पुराणहरूमा भैरवलाई रुद्रका गण र वनारसका रक्षक क्षेत्रपालका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । पौराणिक स्रोतहरूले गन्धक नामगरेको राक्षसले भगवान् शिवको शिरमा गदाले प्रहारगर्दा निस्किएको रगतबाट भैरवको उत्पत्तिभएको विवरण दिएका छन् (शर्मा, १९९९, पृ. ६५३) । अर्को कथामा ब्रह्मा र विष्णुले शिवको अपमान गरे । यो घटनाले भगवान् शिवलाई क्रोधित तुल्यायो । क्रोधयुक्त शिवले आफूलाई भयङ्कर र डरलाग्दो स्वरूपमा प्रस्तुत गरे ।

कालान्तरमा उक्त रूपलाई भैरव मान्न थालियो । पुराणहरूमा भैरवलाई कालराज, कालभैरव, वीरभद्र, आमर्दक र पापभक्षक देवताका साथै यिनको सङ्ख्या पाँच, आठ र एकसय आठ बताइएको छ । यीमध्ये अष्टभैरव बढि लोकप्रिय देवता हुन् (खतिवडा, २०७४, पृ. ८५५) ।

भारतमा भैरव मान्ने परम्परा निकै प्राचीन छ । वनारस र उज्जयिनका कालभैरव एवम् विद्याचलको वटुक भैरव पुराना र प्रमुख मानिन्छन् । यिनीहरूलाई त्यस क्षेत्रमा रक्षक देवताका रूपमा सम्मान अर्पण गर्ने चलन छ । पूजा पञ्चमकार विधि तथा पशुबलि सहित गर्दछन् (अमात्य, २०६८, पृ. २०९) । विद्वान्हरूले भैरवको ग्रामीण रूप भैरो भएको बताएका छन् । कुमाउ गडवालमा भैर वा भैरो भन्दछन् । यिनी मूलतः कृषकका देवता हुन् । भारतमा भैरव पूजा विशेषतः वाराणसी, मुम्बई, कुमाउ, गडवाल, उत्तर तथा मध्य भारतका किसान समुदायमा प्रचलित छ । मध्य भारतमा कम्मरमा सर्प बेरेको मूढङ्ग बादकको रूपमा वा एउटा रातो ढुङ्गामा दूध अर्पणगरी भैरवको पूजा गर्ने गर्दछन् । सहर बजार क्षेत्रमा भने रक्सी चढाएर भैरवप्रति श्रद्धा भक्ति अर्पण गर्ने चलन छ (पाण्डेय, १९७८, पृ. ४८२) ।

नेपालमा पनि भैरवलाई विभिन्न नाम र रूपले पूजाउपासना गर्ने गरिन्छ । भैरवको पूजाउपासनाको परम्परा धेरै पुरानो देखिन्छ । अंशुवर्माको संवत् ३२ को साँगाको अभिलेखमा मुण्डमाला धारण गरेका डरलागदो महादेवको स्वरूप तथा शिवदेव द्वितीयको संवत् १२२ को गोरखा गोरखनाथ गुफाको अभिलेखमा वज्रभैरव भन्ने उल्लेख पाइन्छन् (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ३३७ र ५२३) । नेपालमा मुण्डमाला धारण गरेका भैरवका धेरै मूर्ति प्राप्त भएका छन् । त्यस्ता भैरवका मूर्ति अन्यत्र कमै फेलापार्न सकिन्छ । यस किसिमका विशेषता मुण्डश्रृङ्खलित पाशुपातमा पाइन्छन् (सेमी, २०३७, पृ. ३३) । मुण्डश्रृङ्खलित पाशुपात शैवधर्मभित्रको एउटा उपसम्प्रदाय हो । मुण्डमालायुक्त भैरवको सम्बन्ध यसै सम्प्रदायसँग छ (मैनाली, २०५७, पृ. १३) । काठमाडौं उपत्यकाभित्र लिच्छविकाल र त्योभन्दा अघिनै शिलाका रूपमा भैरवभैरवीको पूजा गरिन्थ्यो । लिच्छविकालमा भैरवलाई दिक्पाल वा दिशाको रक्षागर्ने देवताका रूपमा उपासनागर्ने चलन थियो । काठमाडौंमा इशाको नऔं, दशौं शताब्दीमा जब तन्त्रयानले प्रभुत्व जमायो तब भैरव उपासनाको प्रचारप्रसार व्यापक भएको हो (अमात्य, २०६८, पृ. २०९) । यी सन्दर्भ लिच्छविकालमा भैरव देवतालाई पूजाउपासना चढाइन्थ्यो भन्ने विषय पुष्टि गर्ने वलिया आधार हुन् ।

लिच्छविकालमा भैरवको पूजाउपासना गरिन्थ्यो । लोकप्रिय भने थिएन । मध्यकालमा भैरवका स्वरूप, मन्दिर, टुँडाल, तोरण, मन्दिरका भित्ता, कुनादिमा मूर्ति तथा चित्रका रूपमा स्थापना गर्ने परम्पराको विकास भयो । नेपालमा भगवान् शिवको संहार रूपमध्ये सबैभन्दा बढी मूर्ति भैरवका बनेका छन् (पौड्याल, २०६०, पृ. ९८) । मध्यकालका आकास भैरव, कालभैरव र श्वेतभैरव निकै लोकप्रिय देवता थिए । त्यसबेलाका भैरवका चित्रहरू पनि पाइएका छन् (खतिवडा, २०७४, पृ. ८५५) । भैरवलाई नेवार समुदायमा स्थानीय भाषामा भैल द्यो भन्ने गर्दछन् । पशुपतिको प्राङ्गणमा रहेको कीर्तिमुख भैरवलाई प्रत्येक महिनाको पूर्णिमाका दिन बलि चढाएर पूजागर्ने परम्परा छ । मस्त्येन्द्रनाथलाई कामरूपबाट नेपाल ल्याउने क्रममा चारवटा भैरवहरूले बोकेर ल्याएको विवरण पाइन्छ (पौड्याल, २०६०, पृ. ६०) । नेपालमा भैरव पञ्चपाण्डवमध्ये भीमसेनका रूपमा पूजिन्छन् । नेवार समुदायमा भीमसेनलाई भीमभैरवका रूपमा मान्ने चलन छ । नेपालमा भैरव सम्प्रदायका अनुयायीहरू कपालिका भनिन्थे । यिनीहरू नाथ र अघोरी सम्प्रदायका अग्रज हुन् (अमात्य, २०६८, पृ. २०९) ।

लिच्छवियुगमा शैवधर्मभित्र मुण्डश्रृङ्खलित पाशुपात, कालामुखा तथा कपालिकाजस्ता उपसम्प्रदाय प्रचलनमा आइसकेका थिए । यी सम्प्रदायको सम्बन्ध भगवान् शिवको भैरव रूपसँग छ । यिनका अनुयायीहरू भगवान् शिवको भैरव रूपको पूजाउपासना गर्दछन् । यो सन्दर्भले नेपालमा लिच्छविकालदेखि नै भैरवको पूजाउपासना परम्परा अस्तित्वमा थियो भन्ने विषयलाई पुष्टि गरेको छ । भैरव देवताको पूजाउपासनागर्ने प्रचलन मध्यकालमा अझ व्यापक बन्यो । काठमाडौंभित्र मात्र होइन यो परम्परा उपत्यका बाहिरका गाउँठाउँसम्म विस्तार भयो । कुल, बन्धुबान्धवको शुरुक्षा, वंशको निरन्तरता, शारीरिक तथा मानसिक दुबै दृष्टिले असल सन्तानको जायजन्म, आरोग्य तथा दीर्घायु, शत्रुमाथि दिग्विजय र समग्र परिवारको सुख, शान्ति र समृद्धिजस्ता कामनाका साथ भैरव देवोपासना हिजोआज पनि विशेष रूपमा गरिन्छ । प्राय अधिकांश जिल्लाका मुख्य बजार र ग्रामीण क्षेत्रमा पनि भैरव देवताका थानहरू पाइन्छन् । पाल्पा जिल्ला सदरमुकामबाट उत्तरतर्फ रहेको भैरवथान नेपालका प्रमुख भैरव मन्दिरहरूमध्येको एउटा हो ।

पाल्पास्थित भैरवथान

पाल्पाको भैरव थान पुरानो कोटमा अवस्थित छ । यो सेनवंशी राजाहरूको राजधानी हो । आजभन्दा चारसय वर्ष अघि राती घरआँगन बढादैजाँदा राजा मुकुन्दवीरकी सुसारेको गोढा मूर्तिमा ठोक्किएछ । त्यसैकारण उनको मृत्यु भयो । त्यही रात राजालाई सपनामा म वटुकनाथ कृतमुख भैरव हुँ । मेरो रङ्गरूप डरलागदो हुन्छ । कसैले नदेख्ने

ठाउँमा स्थापना गर्नु । अविवाहित कनफट्टा योगीबाट धूपदीप पूजा गराउनु । पुजारीले पनि सकेसम्म मेरो मूर्ति नहेर्नु । पुरानो कोठामा दरबार सार्नु भनेको रहेछ । राजाले पनि सपनामा भनेअनुसार नै गरेछन् । यसपछि राजाको दिग्विजय अभियान पनि क्रमश सफल हुँदै गएछ । यिनको शक्तिदेखि वि.सं. १९१० मा श्री ३ ले काठमाडौं ल्याउने निधो गरे । श्री ३ को आदेश बमोजिम कपडाले मूर्ति ढाकी केही व्यक्तिले बोकेर हिँडेछन् । हिँड्दै आउँदा रम्दीघाटमा राती वास पयो । विहान मूर्ति राखेका स्थानमा भेटिएन । खोजीगर्दै जाँदा जहाँबाट उठाएको त्यहीँ पाए । पछि तान्त्रिक विधि प्रयोगगरी काठमाडौं ल्याइयो । पुनः केहीदिनमा नै मूर्ति पाल्पा पुगेछ । यसपछि भने त्यहीँ अध्यारो कोठामा राखिएको हो (भट्टराई, २०६७, पृ.१७५-१७६) ।

पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेन बजारबाट लगभग दश कि.मि. उत्तरपश्चिममा अवस्थित यो भैरवस्थान पर्यटकीय दृष्टिले सुन्दर गन्तव्य पनि हो । यो स्थान समुद्र सतहबाट लगभग १३७१ मिटरको उचाइमा अवस्थित छ (Satyal, 2002, p. 85) । वंशावलीअनुसार पाल्पाली राजा मुकुन्दसेन प्रथमका सेनाले सन् १५२६ मा काठमाडौं उपत्यकाको रातो मत्स्यन्द्रनाथको मन्दिर अगाडिबाट कालभैरवको मूर्ति लुटेर पाल्पा ल्याएको विश्वास गरिन्छ (खनाल, २०५५, पृ.९२) ।

भैरव पाल्पाली सेनवंशी राजाका इष्टदेवता हुन् । यहाँका देवता आकास भैरव मानिन्छन् (खतिवडा, २०७४, पृ.६८४) । मुख्य मूर्ति उग्र कालभैरवको हो । यो मूर्ति भयङ्कर र डरलाग्दो छ । डर, त्रास र भयले गर्दा सर्वसाधारणले दर्शन गर्न सक्दैनन् । धेरै वर्ष अघि दर्शन गरेकाहरूलाई अनिष्ट भयो । यसपछि सर्वसाधारणलाई दर्शनका निमित्त चाँदीको सौम्यरूपको कीर्तिमुख भैरवको अर्को प्रतिमाको व्यवस्था गरिएको हो (श्रेष्ठ, २०७५, पृ.११२) । लगाभग छत्तीस इन्च गोलाकार परिधिको यो प्रतिमा काठमाडौंको आकास भैरवजस्तै छ । यो मुखाकृति स्थानीय दाता वीरवनभ रायमाझीले चढाएका हुन् (Amatya, 1999, p. 150) ।

मुख्य मूर्ति भने तल्लो तलाको अध्यारो कोठामा राखिएको छ । सर्वसाधारणले हेर्न हुँदैन भन्ने विश्वासले त्यसो गरिएको हो । भैरवको मुख्य मूर्तिको दायाँबायाँ उनको वाहन धातुका दुई कुकुर छन् । नजिकै रहेका ससाना धातुका अन्य मूर्ति सिंहवाहनी दुर्गा र गणेशका हुन् । उक्त मूर्तिसँगै विनीत मुद्रामा राजारानीका प्रतिमा छन् । भनिन्छ दुई फिट चार इन्च उचाइ भएको मुख्य मूर्तिमा दुई पाउ, दुई बाहु, त्रिनेत्र, कालो मुखाकृति र शिरमा जिब्रो चलाई रहेको कालो नाग छ (भट्टराई, २०६७, पृ.१७६) । मन्दिरको भुईँतलामा कालीमाईको मूर्ति छ । ती भगवती भैरवकी शक्ति हुन् । मन्दिर परिशरमा अखण्ड ज्योति र अखण्ड धुनी छन् । यो निम्न हुँदैन । कुनै एउटा निभेमा अर्काले प्रज्वलित गर्नु पर्दछ । दुबै निभेमा काँगडाज्वाला वा दुल्लुको ज्वालाले प्रज्वलित गरिन्छन् ।

यो मन्दिरका चारैतर्फ सत्तल छन् । भट्ट हेर्दा वौद्ध विहारजस्तो लाग्दछ । यद्यपि मूल मन्दिर भने नेपाली बहुछानेदार शैलीको हो । दुईवटा छाना छन् । दुबै छाना धातुले छाएको यो मन्दिरको शीर्षस्थानमा सुनौलो गजूर जडान गरिएको छ । सर्वसाधारण दाताहरूले दानदिएका सामग्रीमध्ये भैरव मूर्तिको नजिकै रहेको भ्याल सबैभन्दा मूल्यवान वस्तु हो । सुनको मोलम्वायुक्त यो सुवर्ण भ्याल तत्कालीन प्रधानमन्त्री वीरशम्शेरका सल्लाहकार काजी भागवत भक्तले अर्पण गरेका हुन् (Amatya, 1999, p. 150) । उक्त भ्याल सन् १८८८ मा जडान गरिएको थियो । मन्दिरको अगाडी छेउमा पित्तलको ठूलो त्रिशूल र प्राङ्गणमा बलिदिने मौलो छ । उक्त त्रिशूल पाल्पामा निर्वासित भएर बसेका खड्ग शम्शेरले स्थापना गरेका हुन् (खनाल, २०५५, पृ.९३) । बेलाबखतमा मर्मत सम्भार हुँदै आएको यो मन्दिर अन्तिम जीर्णोद्धार राणाकालमा भएको देखिन्छ । उन्नाईसौ शताब्दी अर्थात् राणाकालमा वीरशम्शेरका छोरा त्यस क्षेत्रका बडाहाकिम प्रताप शम्शेरले मन्दिरलाई जीर्णोद्धारगरी आकर्षक तुल्याउन क्रममा वर्तमान सरचना बनेको हो (Amatya, 1999, p. 150) ।

पूजाउपासना परम्परा

विशेषतः घरपरिवारको शुरुक्षा, वंशको निरन्तरता, असल सन्तानको जायजन्म, आरोग्य तथा दीर्घायु, शत्रुमाथि दिग्विजय, परिवारको सुख, शान्ति र समृद्धि, हैजामहामारी, दुर्घटना, अनिष्ट, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, वाडीपैरो नआहोस्, यदि भए समयमा रोकियोस्, खेतबारी बाँभो नहोस्, अन्नवाली नविग्रियोस्, सहहोस् सप्रियोस्, अन्नको उत्पादन बडोस्, गोठका दोपाया चौपाया ननासिउन्न सधैँ राम्रो होस्, भूतप्रेत, डाइन, चुडेल, पिशाचजस्ता अनिष्टकारी अदृश्यशक्तिले दुख नपुऱ्याउन्न, मृतात्मालाई शान्ति मिलोस्, यात्रामा सफलता मिलोस्, व्यापारव्यवसाय नविग्रियोस्, बाघ, भालु, चितुवा, सर्प तथा विच्छीजस्ता जीव जनावरबाट कुनै पनि नोक्सानी नहोस्, नदीखोलाले नबगाहोस् ईच्छा पुरा हुन्जस्ता कामनाका साथै उद्देश्य प्राप्तिका लागि देवोपासना गरिन्छ ।

गाउँठाउँ, उद्देश्य, परम्परा, साधनाका प्रकार र अवस्थाअनुसार वैदिक, तान्त्रिक र स्थानीय स्वरूपगरी देवोपासनाका मूलतः तीन भेद देखिन्छन् । पाल्पा भैरवथानमा तान्त्रिक विधिअनुसार राती १२ बजेदेखि विहान चारबजेसम्म पुजारीले नित्यपूजागर्ने परम्परा छ । मूर्ति हेर्नहुने भएकाले बीचमा पर्दा लगाएर मात्र पुजारीले नित्यपूजा गर्दछन् । महाकाल, वटुकभैरव, काली र भैरवका गणहरू गणेश, नन्दी, धुनी, भौलो, भैरवचक्र र ढोका पूजाउपासना गरिने देउदेउता हुन् । विशेषतः मङ्गलबार र शनिबार रोट चढाइन्छ ।

पाल्पा भैरव पश्चिम नेपालका महत्वपूर्ण देवता हुन् । यस मन्दिरमा तान्त्रिक विधिअनुसार कानफट्टा नाथ योगीहरूले पूजा चलाउने परम्परा छ । पुजारीलाई सहयोगगर्ने उपाध्याय ब्राह्मण छन् । पशुबलि पनि चढाइन्छ । यिनी कालो रङ्गको पशुको बलि मनपराउँदछन् । त्यसैले यिनलाई पशुबलि चढाउँदा सकेसम्म कालो वर्णको पशुपक्षी भोगदिइन्छ । प्रत्येक वर्ष दशैको नवरात्रमा यहाँ धेरैको सङ्ख्यामा तीर्थयात्री भक्तजनहरू दर्शन तथा पूजाभोग चढाउन आउँछन् (Amatya, 1999, p. 149) । पञ्चमकार (मत्स्य, मद्य, मांस, मुद्रा र मैथुन) भैरवको पूजामा अत्याधिक प्रयोग गरिने आचरण तथा सामग्री हुन् । हिन्दूग्रन्थ विशेषतः शङ्कर दिग्विजयमा भैरवका अनुयायी कपाली गुरुहरू र शङ्कराचार्यका बीचमा भैरवलाई पञ्चमकारले पूजा र बलिदिने चलनका विषयमा बहस भएको प्रसङ्ग पाइन्छ (अमात्य, २०६८, पृ. २१०) ।

रोट संस्कृति

नेपालमा बसोबासगर्ने प्रत्येक जातीय समुदायका आफ्नै प्रकारका विशिष्ट सांस्कृतिक परम्परा छन् । विशेषतः धार्मिक तथा सांस्कृतिक अनुष्ठानहरू सम्पादनगर्दा यस्ता विशिष्ट परम्पराहरू प्रतिविम्बित हुने गर्दछन् । यहाँ बसोबासगर्ने जातीय समुदायले देवोपासना, चाडवाड, सहभोज, खाद्यपेयादिमा छुट्टाछुट्टै विशिष्ट परम्पराहरू निरन्तर रूपमा अभ्यास गर्दै आएका छन् । दहीच्युरा, खीर, समयवजी, सेलरोटी, पातेरोटी, बाबर, अनारसा, ढिक्री, ठेकुवा, फिन्नी, क्वाँटीजस्ता पक्वान तथा परिकार मौसम, गाउँठाउँ, धर्म, संस्कृति, प्रथाअनुसार बनाउने, तुल्याउने र भोगगर्ने हाम्रा खाद्यवस्तु हुन् । आफूले मात्र होइन आफूभन्दा पहिले पितृदेवता, कुलदेवता, इष्टदेवता, ग्रामदेवता, प्राकृतिकदेउदेउता, भूतप्रेतादिलाई चढाउने, अर्पणगर्ने र भाग छुट्याउने परम्परा नेपाली समाज तथा संस्कृतिको निकै पुरानो विशिष्ट प्रचलन हो । यसै सैद्धान्तिक मान्यताकै आधारमा पाल्पाका भैरव देवतालाई रोट चढाउने परम्पराको थालनी भएको हुनुपर्दछ ।

रोट एकप्रकारको खाद्यपरिकार हो । चामल, मकै, गहुँ, जौ, कोदो, फापर, मास, भटमास, मुँगजस्ता अन्नादिको पिठोबाट बनेका गोला, चेप्टा, लाम्चा, डल्ला, चाक्लाजस्ता विभिन्न आकारप्रकार र स्वरूपका रोटीजन्य पक्वानलाई रोटअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । गाउँठाउँ, भाषा, संस्कृतिअनुसार यसका नाम र रूप थरीथरीका पाइन्छन् । बनाउने प्रविधि, पद्धति, बनाउँदा प्रयोग गरिने सामग्री र स्थानले पनि नाम, रूप र स्वादमा फरक पाइन्छ । रोट, सेलरोटी, पातेरोटी, पत्रेरोटी, बाबर, भूँगरचाँदे रोटी, पानीरोटी, सुख्खारोटी, नान, तन्दुरी (ढावा), अर्सा (खुदेरोटी), अनारसा, भर (सेतोरोटी), परोठा, पुरी, स्वारी, माल पुवा, बारा, फिन्नी, भिल्ली, ढिक्री, ठेकुवादि रोटीजन्य खाद्यपरिकारका अनेक नाम र रूप हुन् । जुन नाम, रूप र स्वादका भए तापनि मानिसले आफूनालागि, देउदेउता एवम् भूतप्रेतादिलाई चढाउन यी पक्वान र परिकारको निर्माण तथा प्रयोग प्राचीन कालदेखि नै गर्दै आएको हो ।

वैदिक सभ्यतामा विभिन्न देवीदेवतालाई प्रसन्न पार्न गाईको दूध, घिऊ, अनाज, रोटी लगायतका वस्तुहरू चढाएकाका प्रसङ्ग पाइन्छन् (Keith, 1989, P. 254) । यजुर्वेदको उन्नाइसौ अध्यायको एक्काईसौ र बाईसौ श्लोकमा यज्ञमा हवन गर्ने वस्तु, सामग्री तथा पक्वानहरूका विषयमा उल्लेखगर्ने क्रममा जौको रोटीपुरीको चर्चा आएको छ । रोटीपुरीलाई सोमदेवताको रूप मानिएका सन्दर्भ भेटिएका छन् (लुइटेल, २०६६, पृ. २०७) । यसै ग्रन्थको उन्नाइसौ अध्यायमा केकस्ता वस्तु, सामग्री तथा पक्वानहरू प्रयोगबाट के प्राप्त हुन्छ भन्ने विवरण दिने क्रममा रोटीपुरीको पनि चर्चा आएको छ । पचासीऔँ श्लोकमा शरीरलाई सर्वोत्तम किंसिमले सुरक्षागर्ने इन्द्रदेवताले हृदयबाट र सवितादेवीले पुरोडाश नामका यज्ञीय रोटीपुरी नामका अन्नबाट सत्यरूपी पुष्ट गराएको चर्चा छ (लुइटेल, २०६६, पृ. २१७) ।

काठमाडौँ उपत्यकामा सिठी चाडमा रोटीको विशेष महत्व देखिन्छ । यस पर्वमा कुमारजीको आराधनागरी मास, मुँग, केराउ, खेसरीबाट बनाइएका छप्रकारका बारा, माल पुवा, कोदाको रोटी, मकैको रोटी, चामलको रोटी, गहुँको रोटी आदि छप्रकारका रोटी र छप्रकारका तरकारी चढाइन्छ (बज्राचार्य, २०३५, पृ. १६२) । दोलखा हिलेपानीका घिमिरेका कुलमा प्रत्येक वर्ष साउन महिनाको कृत्तिकामा मङ्गलबार हनुमानको पूजाउपासनागर्दा तीन पाथी पीठोको भूँगरचाँदे रोटी तथा निगालो र काँक्राको एकप्रकारको विशेष माला चढाउने गर्दछन् । भूँगरचाँदे रोटी अँगोनाको आगाको भूँङ्गोमा नफर्काई पकाउनु पर्दछ । त्यसैले त्यो पक्वानलाई भूँगरचाँदे रोटी भनिएको हो । रोटी स्वादिष्ट बनाउन चामलको पिठोमा छोकडा,

नरिवल, किसमिस, काजु, ल्वाड, सुकमेल, मरिचको धुलोजस्ता मसलाका साथै दूध, घिउ, मह राख्दछन् । रोटी दुई ईन्चजति बाक्लो र नाङ्गलाभरिको हुन्छ (घिमिरे, २०७५, पृ. १५-१९) ।

भैरवको पूजागर्दा पशुबलि, फूल, अक्षता, ध्वजाका साथै चामलको पिठाको रोट अर्पण गर्ने चलन छ । भाकल बमोजिम रोट एक मानादेखि एक पाथीसम्मको एउटै बनाएर चढाउँछन् (पौड्याल, २०७५, पृ. १०१) । भैरव देवता भोकाएका बखत केही पाएनन् भने आफ्नै गोढा टोक्ने गर्दथे । एकदिने खुट्टा टोकिरहेका बेला भगवान् शिवले अबदेखि यसरी आफ्नो गोढा नटोक्नु । तिमिलाई तिम्रा भक्तहरूले बलि र चामलको पिठाको रोट चढाउने छन् भनेपछि यिनले खुट्टा टोक्न छाडेको विश्वास गरिन्छ (भट्टराई, २०६७, पृ. १७६) । सन्तोले शेली, ऋङ्गी, नाद, मुद्रा, भोली, कन्धधुई, पानी, जोत, रोट, योग र युक्ति नाथ सम्प्रदायमा प्रमुख तत्व एवम् विशेषताका हुन् । यी मध्ये पनि समाधि लिनु, रोट चढाउनु र अग्निज्योति जलाउनु नाथ सम्प्रदायका योगीहरूका प्रमुख विशेषताका रूपमा लिइन्छ (पाण्डे, २०३५, पृ. १३९) ।

पाल्पा भैरवमा कानफट्टा नाथ योगीहरूले पूजा चलाउने परम्परा छ । मन्दिर परिशरमा अखण्ड ज्योति र अखण्ड धुनी पनि छन् । यो निम्न हुँदैन । यहाँ भक्तजनहरूले चामलको पिठाको रोट चढाउने गर्दछन् । यो यस देवस्थलको विशिष्ट संस्कृति पनि हो । यी तीनवटा विशेषता नाथ सम्प्रदायका मठमन्दिर, पीठ तथा देवदेवालयलाई चिनाउने प्रमुख तत्व एवम् आधार हुन् । यो सन्दर्भले पाल्पा भैरव नाथ सम्प्रदायसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण तीर्थस्थल हो भन्ने जनाउ दिएको छ । त्यसोहुँदा नाथ सम्प्रदायकै देवस्थल भएको कारण यहाँ रोट अर्पण गर्ने परम्परा बसेको हुनु पर्दछ ।

रोट पाल्पा भैरवको प्रिय तथा मनपसन्द पक्वान हो । भैरव मन्दिरको भुईँतलामा कालीमाईको मूर्ति छ । ती भगवती भैरवकी शक्ति हुन् । त्यसोहुँदा यस धार्मिक पीठमा रोट चढाउँदा सकेसम्म समान आकारप्रकारका दुईवटा चढाउने चलन छ । भक्तजनले आफ्नो इच्छा अनुसार दुई वा त्योभन्दा धेरै जतिपनि अर्पण गर्न सक्दछन् । कुनै निश्चित सङ्ख्या तोकिएको छैन । तर सकेसम्म जोर सङ्ख्यामा चढाउने गरिन्छ । भैरव देवतासँग उनकी शक्ति कालीमाई पनि विराजमान रहेकी हुँदा जोर सङ्ख्यामा चढाउने गरिएको हो । यस देवस्थलमा विशेष पर्व तथा अनुष्ठान, नैमित्तिक पूजा, कामनाका निमित्त भाकल राख्दा, भाकल पुरा भएको अवस्था र सामान्य अवस्थागरी विशेषतः पाँच अवस्थामा रोट चढाउने चलन छ ।

विशेष पर्व तथा अनुष्ठान भनेका विशिष्ट प्रकारका चाडपर्व एवम् उत्सव हुन् । विशेषपूजा, वार्षिकपूजा, पाणमासिकपूजा, त्रैमासिकपूजा, कुलायनपूजा, इष्टदेउपूजा, चैतेदसैं तथा वडादसैलगायतका पर्वपूजा यसअन्तर्गत पर्दछन् । यी पार्विक अनुष्ठान र अवसरमा पूजा व्यवस्थापन समितिकातर्फबाट पाल्पा भैरवलाई पशुबलि, फूल, अक्षता, ध्वजाका साथै चामलको पिठाको रोट चढाउने गरिन्छ । नैमित्तिकपूजा प्रत्येक दिन गरिने उपासना हो । पाल्पा भैरवमा कानफट्टा नाथ योगीहरूले हरेक दिन तान्त्रिक विधिद्वारा पूजा चलाउँदछन् । नैमित्तिक पूजागर्दा फल, फूलपाति, अक्षता, रोटादि अर्पण गर्ने परम्परा छ । कामनाका निमित्त भाकलगर्दा पनि कोही कसैले यस पीठमा रोट चढाएर बोलकबोल गर्ने गर्दछन् । कोही कसैले आफूले गरेको भाकल पुरा भए वा पुरा नभएको अवस्था पनि सकेसम्म तोकिएको दिन वा नसके एकदुई दिन तलमाथि पारेर भए तापनि यहाँ रोट चढाउने चलन छ । सामान्य अवस्था भनेको कुनै पर्व तथा अनुष्ठान र भाकल विशेष नभएर साधारण दिन हो । यस देवस्थलमा भ्रमण गर्ने तीर्थयात्रीहरू धेरैले कुनै पर्व तथा अनुष्ठान र भाकल नगरेको अवस्थामा पनि यहाँ रोट चढाउने गर्दछन् । यसलाई सामान्य अवस्थामा अर्पण गरिने रोट भन्न सकिन्छ ।

पाल्पा भैरवथानमा चढाउने रोट विशेष प्रकारको हुन्छ । यो घरपरिवारमा पारिवारिक प्रयोजनका लागि पकाएको जस्तो साधारण र सामान्य हुँदैन । रोट पकाउने स्थान, बनाउन प्रयोग गरिने सामग्री र तयार पार्ने प्रविधिले विशिष्ट किसिमको हुन्छ । रोट पकाउने दोकान त्यहीँ छन् । भक्तजनको अनुरोध र मागअनुसार तयारपार्ने चलन छ । पहिलानै बनाएर राखेको हुँदैन । रोट परम्परागत रूपमा दाउराको आगोमा पकाउँछन् । पकाउने चुलो तीनचारवटा मुख भएको ठूलो हुन्छ । आवश्यक परेमा तीनचार वटासम्म रोट एकसाथ पकाउन सकिन्छ ।

रोट बनाउन प्रयोग गरिने सामग्री पनि विशेष प्रकारका हुन्छन् । रोटमा प्रयोग गरिने मुख्य वस्तु पिठो हो । पिठो मुख्ददा आवश्यकताअनुसार पानी प्रयोग गरिन्छ । रोट स्वादिष्ट तुल्याउन चामलको पिठोमा चिनी, छोकडा, नरिवल, किसमिस, काजु, ल्वाड, सुकमेल, अलैची, मरिचको धुलोजस्ता मसलाका साथै दूध, घिउ, मह राख्दछन् । मसलाको प्रकृतिका आधारमा आवश्यकताअनुसार कुनै सिङ्गासिङ्गा, केहीलाई स-साना टुक्रा पारेर, कुनै पिसेर चूर्ण बनाएर र केहीलाई लेदो पोरेर पिठोमा मिलाइन्छ । यिनीहरू एकसाथ रोटमा राख्दैनन् । राख्ने समय पनि फरकफरक हुन्छ । केहीलाई पिठोसँगै राखेर मुख्दछन् । कुनै पिठो मुख्दपछि पकाउने बेलामा राखिन्छ । कुनै पकाउन तावामा राखेपछि मिसाउँदछन् । रोटको आकारप्रकारका आधारमा मसलाजन्य यी सामग्री केकति राख्ने हो त्यो निर्धारण गरिन्छ ।

भैरव देवतालाई चढाउनका निमित्त बनाइने यहाँका रोट घरपरिवार तथा अन्यत्र बनाइने र पाइनेभन्दा पृथक विशेषता भएका हुन्छन् । रोट बनाउन प्रयोग गरिने सामग्री, विधि तथा प्रविधि नै फरक भएको हुनाले त्यो भिन्नता देखिएको हो । रोट तयारगर्दा गरिने चिनी, छोकडा, नरिवल, किसमिस, काजु, ल्वाड, सुकमेल, अलैची, मरिचको धुलो, दूध, घिउ, महजस्ता मसलाको प्रयोगले निकै स्वादिष्ट हुन्छन् । विभिन्न मसलाको प्रयोगगरी बनाइने भएकाले हेर्दा सुन्दर र आकर्षक देखिन्छन् । भक्तजनहरूको मागअनुसार तयार पारिनेहुँदा आकारप्रकारमा सानोठूलो र विविधता पाइन्छ । दाउराको आगोमा मागका आधारमा परम्परागत प्रविधिको प्रयोगगरी तयार पारिनेहुँदा ताजा र स्वास्थ्यवर्द्धक हुन्छन् । यसका साथै गोलाकार स्वरूपका पाइनु, कडा तथा चाम्लो र विशेषतः बनाउन चामलको पिठो प्रयोग गरिनु यहाँ पाइने र चढाइने रोटका प्रमुख विशेषता हुन् ।

६. निष्कर्ष

देवता विशेषलाई विशिष्ट जीवजन्तु, वस्तु तथा सामग्री अर्पण गरिने देवस्थलहरू नेपालमा धेरै छन् । आजसम्म पनि ती सबै धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थलहरूको शोधखोज, पहिचान तथा प्रचारप्रसार पर्याप्त रूपमा हुन सकेको अवस्था छैन । पाल्पास्थित भैरवथानमा पनि रोट चढाइन्छ । यो उक्त पीठको विशिष्ट संस्कृति हो । निकै लोकप्रिय र व्यापक पनि छ । यद्यपि रोट अर्पणगरिने परम्परालाई केन्द्रमा राखेर यस देवस्थलको अध्ययन अनुसन्धान गरिएको यथेष्ट स्रोत सामग्रीहरू हालसम्म पनि पाउन सकिएको छैन । अतः यस लेखका माध्यमबाट उक्त अभावलाई सम्बोधनगर्ने प्रयास गरिएको हो । यो अनुसन्धानात्मक लेख विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढाँचामा अनुबन्धित छ । यसमा गुणात्मक तथाङ्क प्रयोग गरिएका छन् । प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क एवम् सूचनाको विश्लेषण गरिएको छ । तथ्याङ्कको विश्लेषण अनुसन्धानको उपलब्धिका रूपमा पाल्पास्थित भैरवथान र त्यहाँ रोट चढाउने परम्पराको खोजी तथा विश्लेषण यहाँ समावेश गरिएको हो ।

भगवान् शिवको संहार रूपमध्ये भैरव सबैभन्दा डरलाग्दो मानिन्छ । पाल्पाको भैरवथान पुरानो कोटमा अवस्थित छ । यो सेनवंशी राजाहरूको राजधानी हो । पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेन बजारबाट लगभग दश कि.मि. उत्तरपश्चिममा अवस्थित यो भैरवस्थान पर्यटकीय दृष्टिले सुन्दर गन्तव्य पनि हो । वंशावलीअनुसार पाल्पाली राजा मुकुन्दसेन प्रथमका सेनाले सन् १५२६ मा काठमाडौं उपत्यकाको रातो मत्स्यन्द्रनाथको मन्दिर अगाडिबाट कालभैरवको मूर्ति लुटेर पाल्पा ल्याएको विश्वास गरिन्छ । भक्तजनहरूले पाल्पाका भैरव देवतालाई रोट चढाउने गर्दछन् । परम्पराको थालनी भएको हुनुपर्दछ । रोट एकप्रकारको खाद्यपरिकार हो । चामल, मकै, गहुँ, जौ, कोदो, फापर, मास, भटमास, मुँगजस्ता अन्नादिको पिठोबाट बनेका गोला, चेप्टा, लाम्चा, डल्ला, चाक्लाजस्ता विभिन्न आकारप्रकार र स्वरूपका रोटीजन्य पक्वानलाई रोटअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । गाउँठाउँ, भाषा, संस्कृतिअनुसार यसका नाम र रूप थरीथरीका पाइन्छन् । बनाउने प्रविधि, पद्धति, बनाउँदा प्रयोग गरिने सामग्री र स्थानले पनि नाम, रूप र स्वादमा फरक पाइन्छ ।

रोट पाल्पा भैरवको प्रिय तथा मनपसन्द पक्वान हो । भैरव मन्दिरको भुईँतलामा कालीमाईको मूर्ति छ । ती भगवती भैरवकी शक्ति हुन् । त्यसोहुँदा यस धार्मिक पीठमा रोट चढाउँदा सकेसम्म समान आकारप्रकारका दुईवटा चढाउने चलन छ । भक्तजनले आफ्नो इच्छाअनुसार दुई वा त्योभन्दा धेरै जतिपनि अर्पण गर्न सक्दछन् । कुनै निश्चित सङ्ख्या तोकिएको छैन । तर सकेसम्म जोर सङ्ख्यामा चढाउने गरिन्छ । पाल्पा भैरवथानमा चढाउने रोट विशेष प्रकारको हुन्छ । यो घरपरिवारमा पारिवारिक प्रयोजनका लागि पकाएको जस्तो साधारण र सामान्य हुँदैन । रोट पकाउने स्थान, बनाउन प्रयोग गरिने सामग्री र तयार पार्ने प्रविधिनै विशिष्ट किसिमको हुन्छ । रोट पकाउने दोकान त्यहीँ छन् । भक्तजनको अनुरोध र मागअनुसार तयारपार्ने चलन छ । रोटमा प्रयोगगरिने मुख्य वस्तु पिठो हो । रोट स्वादिष्ट तुल्याउन चामलको पिठोमा चिनी, छोकडा, नरिवल, किसमिस, काजु, ल्वाड, सुकमेल, अलैची, मरिचको धुलो जस्ता मसलाका साथै दूध, घिउ, मह राख्दछन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- अमात्य, साफल्य (२०६८). *पुरातत्व इतिहास र संस्कृति*, काठमाडौं: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस ।
 उपाध्याय, जनार्दन (२०७३). बलिप्रथा र यसको यथार्थ, *गोरखापत्र*, काठमाडौं: माघ २९, शनिवार, (पृ. ६) ।
 खतिवडा, सोमप्रसाद (२०७४). *नेपाली संस्कृति विश्वकोश*, काठमाडौं: जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लिमिटेड ।

- खनाल, मोहनप्रसाद (२०५५). *पश्चिम नेपालका मूर्ति र स्थापत्य*, कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि.।
- गुरुड, जगमान (२०६७). *गण्डकीप्रसवणक्षेत्रको सांस्कृतिक सम्पदा*, काठमाडौं: पश्चिमाञ्चल विकास मञ्च ।
- धिमिरे, रोहिणीराज (२०७५). सानो खोपाका हनुमानलाई नाइलोजत्रो रोटी, *अमूर्त संस्कृति* (वर्ष-२, अङ्क-२), काठमाडौं: नेपाल सरकार, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय (पृ.१५-२०) ।
- पाण्डेय, राजवली (१९७८). *हिन्दू धर्मकोश*, लखनउ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, हिन्दी समिति ।
- पाण्डे, रामनिवास (२०३५). पश्चिम नेपालमा शैव शाक्त परम्परा, *नेपाली लोकसंस्कृति सङ्गोष्ठी*, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान (पृ. १३४-१५८) ।
- पौड्याल, दुर्गादेवी (२०७५). पाल्यामा पर्यटन विकासको सम्भावना: एक अध्ययन, *Voice of Culture (Vol. VIII) A Peer Reviewed Journal* काठमाडौं: संस्कृति विभाग, पञ्चकन्या बहुमुखी क्याम्पस, अनुसन्धान समिति (पृ. ९८-१०९) ।
- पौड्याल, वीणा (२०६०). *काठमाडौं उपत्यकाका प्रमुख उमामहेश्वर र भैरव मूर्तिहरू*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पौड्याल, वीणा (२०६९). धर्मका आडमा निमुखा पशुपंक्षीको निर्मम हत्या, *लालिमा* (पूर्णाङ्क २), ललितपुर: नेपाली इतिहास, नेपाली संस्कृति तथा पुरातत्व विभाग पाटन संयुक्त क्याम्पस (पृष्ठ १६-१९) ।
- भट्टराई, घटराज (२०६७). *नेपालका धार्मिक स्थलहरू (सांस्कृतिक कोष)*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- मैनाली, सावित्री (२०५७). *प्राचीन नेपाली समाजमा प्रचलित प्रमुख धर्महरू*, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र (२०३७). *नेपालको धार्मिक इतिहास (प्राचीन र मध्यकाल)*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- लुइटेल, तिलकप्रसाद (२०६६). *यजुर्वेद* (नेपालीमा), काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार (अनुवाद) ।
- वज्राचार्य, धनबज्र (२०३०). *लिच्छविकालका अभिलेख*, काठमाडौं: नेपाल एशियाली अध्ययन संस्थान ।
- वज्राचार्य, पुण्यरत्न (२०३५). नेपालका मौलिक चाडपर्वोत्सवहरू बारे एक चर्चा, *नेपाली लोकसंस्कृति सङ्गोष्ठी*, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान (पृ. १५९-१६५) ।
- शर्मा, लीलाधर (१९९९). *भारतीय संस्कृति कोश*, नयाँदिल्ली: राजपाल एण्ड सन्स ।
- श्रेष्ठ, निर्मल (२०७५). *सेनकालीन इतिहास, कला र संस्कृति*, पाल्पा: केशलक्ष्मी श्रेष्ठ ।
- Amatya, S. (1999). *Art and Culture of Nepal an Attempt Towards Preservation*. New Delhi: Nirala Publications.
- Keith, A.B. (1989). *The Religion and Philosophy of the Veda and Upanishads (Part-I)*. Delhi: MotiLal Banarasi Dass, publisher.
- Satyal, Y.R. (2002). *Pilgrimage Tourism in Nepal*. Delhi: Adroit Publishers.